

akademie věd České republiky
HISTORICKÝ ÚSTAV
pobočka
602 00 Brno, Veveří 97
M.č. 3599/99

RICHARD PIPES

DĚJINY RUSKÉ REVOLUCE

ARGO 1998

zesílila během panování Alexandra III. (syna a následníka zavražděného Alexandra II.), je zatlačovala stále hlouběji do opozice. Ruští liberálové se právem pyšnili tím, že jsou tou nejradikálnější liberální skupinou v Evropě.

Hnutí se organizovaně zformovalo založením časopisu *Osvobození*, který vznikl v roce 1902 v Německu. Jeho vydavatel Pjotr Struve, dřívější marxistický teoretik, si předsevzal sjednotit všechny opoziční strany Ruska, od konzervativní pravice až po radikální levici, pod heslem *Svržení samoděržaví!*. O dva roky později ze stejného podnětu vznikl Svaz osvobození, volné sdružení skupin usilujících o likvidaci samoděržaví, které sehrály rozhodující úlohu v rozpoutání první ruské revoluce v roce 1905.

Počátkem 20. století bylo Rusko domovem tisíců mužů a žen oddaných myšlence zásadní změny. Velice početnou skupinu tvořili profesionální revolucionáři, nový druh lidí, jejichž cílem bylo svržení režimu a všech současných institucí násilím. Sami mezi sebou nebo se svými přívrženci navzájem možná nesouhlasili v otázce taktiky a strategie (zda se uchýlit k terorismu, zda „socializovat“ nebo „znárodnit“ půdu, zda považovat rolníka za spojence nebo nepřítele dělníka), ale všichni byli zajedno v základní otázce – se současným sociálním, ekonomickým a politickým systémem nelze uzavřít žádný kompromis, neboť tento systém musí být do základů zničen, a to nejen v jejich vlastní zemi, nýbrž na celém světě.

Samotná existence takové inteligence znamenala veliké riziko převratu, protože stejně tak jako právníci směřují svou činnost k soudnímu jednání a byrokraté k papírování, tak revolucionáři směřují k revoluci. Ve všech případech má každá profese zájem navozovat situace, jež si vyžadují její odborné znalosti. Skutečnost, že ruská inteligence odmítala jakýkoliv kompromis s lidmi, kteří v Rusku vládli, že rozdmýchávala nespokojenost a bránila reformám, dávala jen velmi malou pravděpodobnost tomu, že Rusko své problémy vyřeší mírumilovným způsobem.

2. POKUS S KONSTITUČNÍM ZŘÍZENÍM

REVOLUCE ROKU 1905

Dějinné události nemají nikdy přesný začátek ani konec, prolínají se navzájem a historici se nikdy nedokáží zcela shodnout na tom, jak je datovat.

Počátek ruské revoluce je možné hledat již v prosincovém povstání v roce 1825 nebo v 80. letech 19. století, kdy univerzitní studenti přes zákaz úřadů „vyšli mezi lid“, anebo v letech 1879–1881, kdy Narodnaja volja zahájila svou kampaň politického terorismu. Z konzervativnějšího hlediska lze její počátky datovat do let 1902–1904, kdy se všechny tři hlavní politické směry, oddané svržení autokracie (eseři, sociální demokraté a liberálové), zorganizovali v politické strany.

Zároveň však lze tvrdit, že počátky revoluce spadají do února 1899, kdy na ruských univerzitách propukly velké nepokoje, které prakticky neutichly až do let 1905–1906, kdy se monarchie postavená před generální stávkou musela podvolit a vyhlásit v zemi konstituční zřízení. Mnoho současníků, včetně tehdejších zástupců policie, považovalo tyto nepokoje za povahově odlišné od všech předchozích.

Počáteční příčiny problémů na univerzitách v roce 1899 snad ani nemohly mít triviálnější charakter. Skutečnost, že měly tak vážné a dalekosáhlé důsledky, dokazuje, jak velká propast zela mezi lidmi, kteří Rusku vládli, a vzdělanou elitou.

Na univerzitě v Petěrburgu bývalo zvykem, že se 8. února, v den založení univerzity, studenti po oficiálních oslavách vyhrnuli do středu města, kde zpívali, radovali se a obsadili všechny kavárny a restaurace.¹⁰

Policie již dlouho pohlížela na tyto radovánky s nelibostí, protože i když se vůbec nejednalo o záležitost politickou, neměly úřední pečeti, a byly tudíž považovány za „neposlušnost“. Počátkem roku 1899 požádala policie univerzitního rektora, aby stu-

denty varoval, že podobné přestupky už nebudou nadále tolerovány; provinilci budou vsazeni do vazby a přísně pokutováni. Na univerzitě byla v tomto smyslu rozmístěna písemná varování. Na protest proti tomuto nařízení studenti bojkotovali úřední oslavy. Vyšli do ulic a za zpěvu *Marseillaisy* se vydali do středu města. Jízdní četnictvo však na ně bylo připraveno a zablokovalo všechny přístupové mosty. Nastalo pozdvižení, při němž studenti napadli četníky sněhovými koulemi a kusy ledu, na což policie reagovala použitím bičů.

Ve stabilnějším režimu by byl malý incident tohoto druhu rychle a bezbolestně vyřešen. V carském Rusku, kde se vláda a vzdělaná třída považovaly za vzájemné nepřátele na život a smrt, okamžitě přerostl v krizi obrovských rozměrů.

Rozbouření studenti pořádali shromáždění, jejichž vedení se ujali militantní organizátoři – členové ilegálního podpůrného fondu. Ve snaze využít tuto příležitost k radikalizaci studentů vyzvali ostatní univerzity v celé zemi ke stávce na podporu petěrburských kolegů. Operovali tím, že násilí policie není ojedinělým jevem, ale pouze jedním z dalších příkladů bezpráví páchaného v autokratickém Rusku. Tvrdili, že se dá napravit pouze svržením režimu. Asi 25 000 studentů (z celkového počtu 35 000 zapsaných na vysokých školách) na výzvu reagovalo bojkotem přednášek. Úřady sice zatklý vůdce stávky, ale zároveň jmenovaly výbor k prošetření příčin nepokojů. Studenti se pak, uklidnění tímto krokem, vrátili do poslucháren.

Tato příhoda byla mikrokosmem tragédie, která se v pozdně imperiálním Rusku odehrávala; názorně předvedla, že revoluce byla mnohem více výsledkem nesmiřitelných přístupů než nesnesitelných poměrů. Vláda se rozhodla považovat nevinné dovádění mládeže za pobuřování. Na druhou stranu vystupňovali radikální intelektuálové stížnosti studentů na chování policie v úplné zavržení celého „systému“. Samozřejmě bylo zcela absurdní tvrdit, že stížnosti studentů, které daly podnět ke stávce v únoru 1899, by se daly řešit jedině svržením absolutní monarchie. Technika překroucení specifických stížností ve všeobecné politické požadavky se stala běžnou operační strategií jak ruských radikálů, tak i liberálů. Zabraňovala kompromisům a reformám, protože byla založena na předpokladu, že nelze dosáhnout zlepšení naprosto v ničem, po-

kud bude trvat stávající zřízení. Z toho vyplývalo, že nutným předpokladem jakéhokoliv pokroku je revoluce.

V červenci 1899 vydala vláda prohlášení, že v budoucnu bude všem studentům, kteří se proviní proti pořádku, zrušen odklad vojenské služby. Když v prosinci 1900 vypukly nové nepokoje, tentokrát v Kyjevě, načež ministr školství povolal 183 vzbouřence do armády. Za tento čin byl studentským teroristou zastřelen. Následovaly další univerzitní stávky. Od tohoto okamžiku se ruské univerzity staly jádrem trvalé opozice. V této atmosféře všepromikajícího zpolitizování se výuka stala téměř nemožnou.

V dubnu 1902 se terorismus eserů dále vystupňoval atentátem na ministra vnitra. Za jeho nástupce zvolil Mikuláš nekompromisního reakcionáře Vjačeslava Pleveho, který svůj pracovní život prožil na ministerstvu vnitra a v řadách policie. Během dvouletého období, kdy zastával funkci ministra, se Rusko víc než kterákoliv jiná země přiblížilo policejnímu totalitnímu státu v jeho moderním pojetí. Pleva nejenže v zárodku ničil jakýkoliv náznak veřejné iniciativy, ale navíc infiltroval společnost policejními agenty. Jeho největším triumfem bylo vloudění se jednoho z agentů do „bojové jednotky“ eserů, která řídila hlavní teroristické akce. Tento krok mu umožnil zabránit mnoha pokusům o atentáty.

Jak dalece policie v Rusku v té době pronikla do všech oblastí života, dokládá příklad odborů vedených policií. Jedním z nejvýkonnějších pracovníků „Ochrany“ (oddělení tajné policie, pod které spadala ochrana členů vlády) byl S. V. Zubatov. Tento člověk pojal originální nápad, aby policie převzala, a tak politicky neutralizovala hnutí dělnických odborů již v samotném zárodku. Zubatov tvrdil, že práce je ve své podstatě apolitická a že vláda, která se k jakékoliv iniciativě dělníka staví jako k buřičství, ať už se jedná o ekonomické, nebo dokonce kulturní záležitosti, ho zbytečně nahání do náruče revolucionářů. S požehnáním vlivných osob od dvora počal s organizací policejně financovaných odborů, které zlákal mnoho dělníků. Avšak Zubatovův plán měl i svou nevýhodu, jelikož v případě dělnických nepokojů by se úřady ocitly v nepříjemném postavení, kdy by musely podpořit odbory v ilegálním stávkování proti zaměstnavatelům. Pleva si takové nebezpečí uvědomil, ale poddal se nátlaku seshora a cítil se vázán svůj plán realizovat.

Carská vláda měla značné zkušenosti se zažehnaváním vnitřních nepokojů a nepochybně by situaci zvládla i tentokrát, nebýt jejího špatného úsudku při rozpoutání války s Japonskem. Válka s sebou přinášela dvě rizika. První spočívalo v tom, že porážka by ještě více snížila váhu vlády v očích ruského obyvatelstva. Druhé vycházelo z předpokladu, že s armádou na Dálném východě vláda neměla k dispozici ozbrojené síly, s nimiž by rozehnala případné nepokoje. Avšak podle některých monarchistů byla tato rizika vyvážena možností rychlého a rozhodného vítězství, které by carismu získalo všeobecnou podporu a izolovalo by jeho protivníky.

Otevření archivů po roce 1917 nezanechalo žádné pochybnosti o tom, že odpovědnost za rozpoutání této války neslo Rusko.

Witte ve snaze uskutečnit své velké industrializační plány přesvědčil Alexandra III., aby nechal vybudovat přes Sibiř železnici, která by propojila střední Rusko s Tichým oceánem a Čínou. Transsibiřská železnice, jejíž stavba byla zahájena roku 1891 a skončila za pouhých dvacet let, zůstává až do dneška nejdelší nepřerušovanou vlakovou tratí na světě (9 441 km). Witte věřil, že tato trať v přepravě zboží z Evropy na Dálný východ nahradí Suezský průplav a zároveň umožní Rusku ovládnout trhy na Dálném východě. Aby se zkrátila cesta mezi Bajkalským jezerem a konečnou stanicí, přístavem Vladivostok, získal Witte od Pekingu povolení vést poslední úsek trati přes čínské Mandžusko. Součástí dohody s Čínou byla podmínka, že Rusko musí důsledně respektovat čínskou suverenitu na tomto území.

Avšak Rusové neprodleně porušili podmínky vzájemné dohody a rozmístili v Mandžusku pod záminkou bezpečnosti železnice četné vojenské a policejní jednotky. Ve skutečnosti to však učinili proto, aby zde vytvořili předpoklady k připojení této oblasti ke svému území. Po dlouhých úvahách se Mikuláš II. poddal mínění svých poradců, kteří ho nabádali k připojení Mandžuska. Avšak také Japonci měli s tímto územím své vlastní záměry a navrhli rozdělení zájmových sfér: postoupí Mandžusko Rusku s podmínkou, že uzná japonské nároky na Koreu. Rusové jejich návrhy odmítli. Japonci považovali za „opice“ a pohrdali jimi. I obyčejní lidé žertovali, že ty malé opičky utlučou čepicemi.

8. února 1904 zaútočilo Japonsko bez vyhlášení války na námořní základnu Port Arthur, kterou mělo Rusko od Japonska v proná-

jmu. Některé ruské lodě byly potopeny a zbytek obklíčen, čímž byla zneškodněna ruská tichomořská námořní flotila a Japonci získali moc nad Čínským mořem. Následné vojenské operace na souši, které se odehrály tisíce mil od středního Ruska, v Mandžusku, způsobily vážné logistické problémy, které byly navíc komplikovány skutečností, že transsibiřská železnice nebyla doposud dokončená.

Šest měsíců po vypuknutí rusko-japonské války uspěli eseri v jednom ze svých hlavních cílů – atentátu na Plevého. Tato vražda postavila Mikuláše před vážné rozhodnutí, zda za Plevého nástupce zvolit dalšího reakcionáře, nebo se poddat narůstajícímu nátlaku většiny a dosadit místo něj liberála. Špatné zprávy z Mandžuska, kde Japonci nadále úspěšně hnali Rusy na ústup, ho přesvědčily, aby se podvolil. Los padl na P. D. Svjatopolka-Mirského, kariérního byrokrata, jehož názory se diametrálně lišily od názorů jeho předchůdce. Mirskij byl přesvědčen, že se Rusku již nedá vládnout pouze policejními metodami a že monarchie potřebuje získat důvěru lidu, aby tím izolovala radikální levici. Podle jeho názoru nemělo být za politický zločin považováno hlásání vlastních názorů, ale pouze a jedině terorismus a vyvolávání násilí. Jeho nejoblíbenějším slovem byla „důvěra“. Podporu veřejnosti se neprodleně rozhodl získat tím, že zrušil některé nechutné praktiky Plevého aparátu.

Liberálové jmenování Mirského uvítali. Ti aktivnější byli členy místních výborů samosprávy, nazývaných zemstva. Zemstva byla volena jak venkovskou šlechtou, tak i místními rolníky, a byla zavedena během éry reformů v roce 1864, aby dala obyvatelstvu možnost vylepšit si ekonomické a kulturní postavení. Tyto výbory přitahovaly intelektuály, kteří věřili, že Rusko nepotřebuje násilné změny seshora, ale trpělivé a postupné vylepšování zespoda; nikoliv politickou revoluci, ale kulturní a ekonomický rozvoj. I když zemstva neměla žádné úřední pravomoci, byrokraté z ministerstva vnitra je považovali za zlo, které se plete do výkonu jejich moci. V 80. a 90. letech 19. století tito byrokraté stále víc a víc omezovali funkci výborů a pronásledovali jejich vůdce, kteří se odvážili mluvit otevřeně. Výsledkem byla politizace zemstev, protože stále větší počet funkcionářů si počal neochotně přiznávat, že legální práce v rámci tohoto systému je nemožná. V prvních letech 20. století

byli zástupci zemstev hlavní oporou utvářejícího se liberálního hnutí.

Vláda v obavě, že by se zemstva mohla stát zárodkem politické strany, od počátku omezovala jejich aktivity na guberniální úroveň a zakázala pořádání konferencí na vyšší úrovni. Tento zákaz byl porušován v 80. letech 19. století pod záminkou pořádání soukromých a odborných schůzí, kde se navazovaly osobní kontakty a formulovaly základní body programu.

Jmenování Mirského a jeho vyjádření důvěry ve společnost přesvědčily vůdce zemstev, že nadešel pravý čas k uspořádání veřejné národní konference. Mirskij, jehož požádali o souhlas, reagoval nejasnou odpovědí, kterou si vyložili jako pokyn ke svolání otevřeného, ale soukromého shromáždění. Počátkem listopadu 1904 se zástupci zemstev ze všech končin Ruska sjeli do Petěrburgu na jednání, pořádaná v rezidencích prominentních liberálů. Tato akce proběhla bez jakéhokoliv zásahu četnictva. Účastníci se rozdělili na dva tábory – konzervativce a liberály. Konzervativci zastávali názor, že parlamentarismus by byl ruské tradici cizí, a proto chtěli konstituční změny omezit na zavedení reprezentativního orgánu, který by carovi sloužil jako nezávazný poradní sbor. Liberálové se nechtěli smířit s ničím jiným než s parlamentní a legislativní mocí. Při hlasování vyhráli liberálové téměř dvoutřetinovou většinou. Následky této události se dají srovnat s následky svolání generálních stavů ve Francii v roce 1789. Bylo to v ruských dějinách poprvé, kdy podobné shromáždění otevřeně diskutovalo o konstitučních změnách a vyjádřilo se pro omezení carovy moci.

V následujících týdnech uspořádal Svaz osvobození v těsné spolupráci se zemstvy celonárodní kampaň ve formě „banketů“. Tato přísně tajná shromáždění se podobala shromážděním ve Francii během revoluce v roce 1848 a byly na nich odhlasovány rezoluce požadující ústavu a parlament, v několika případech i svolání ústavodárného shromáždění. Místní orgány výkonné moci byly zmateny protichůdnými příkazy seshora a sledovaly tato dění bez jakéhokoliv zákroku.

Vláda se pod vlivem narůstající vzdorovitosti snažila o uklidnění veřejného mínění polovičatými ústupky, které nikoho neuspokojily. Car otálel a doufal, že dojde k obratu na frontě na Dálném východě, a tím i k posílení jeho pozice v Rusku. V říjnu 1904 ode-

slal baltskou flotilu na cestu kolem poloviny zeměkoule v naději, že osvobodí Port Arthur. Ale místo toho, aby zprávy z bitevního pole byly potěšující, šly od desíti k pěti. Zatímco posily obeploувaly v prosinci 1904 pobřeží Afriky, Port Arthur se vzdal. Japonci zajali 25 000 mužů i zbytek ruské tichomořské flotily.

Až do této doby se ruské masy neúčastnily politického zmatku. Nátlak na vládu na provedení konstitučních změn pocházel téměř výhradně od studentstva, profesionálních revolucionářů a šlechty zastoupené v zemstvech. Tato situace se dramaticky změnila 9. ledna 1905 po událostech, které se staly známé pod názvem „krvavá neděle“. Pokud byl kongres zemstev v listopadu 1904 pomyslným svoláním generálních stavů Ruska, potom byla krvavá neděle dnem dobytí Bastily.

Nejpozoruhodnějším člověkem policejně řízených odborů byl pop Georgij Gapon. Byl okouzující osobností a v Petěrburgu založil několik vzkvétajících odborových organizací, ve kterých se snažil o vzdělání dělníků prostřednictvím křesťanských zásad. I když Gapon byl pro radikály znechucený jeho stále větší popularitou pouhým policejním agentem, postupně se víc a víc identifikoval se svými stoupenci a jejich problémy. Koncem roku 1904 již bylo téměř nemožné rozlišit, zda policie využívá Gapona nebo on ji, protože v té době byl už prominentním ruským dělnickým vůdcem.

Pod vlivem dojmu, který na něho udělal kongres zemstev a kampaň tzv. banketů, se Gapon spojil s petěrburgskou pobočkou Svazu osvobození. Na její naléhání přijal mezi cíle svých odborů, jež se až doposud věnovaly výhradně kulturním a duchovním aktivitám, rovněž politickou činnost. Ve svých vzpomínkách později vyjádřil své tehdejší obavy, že pokud liberální intelektuálové nezískají podporu dělnictva, neuspějí.

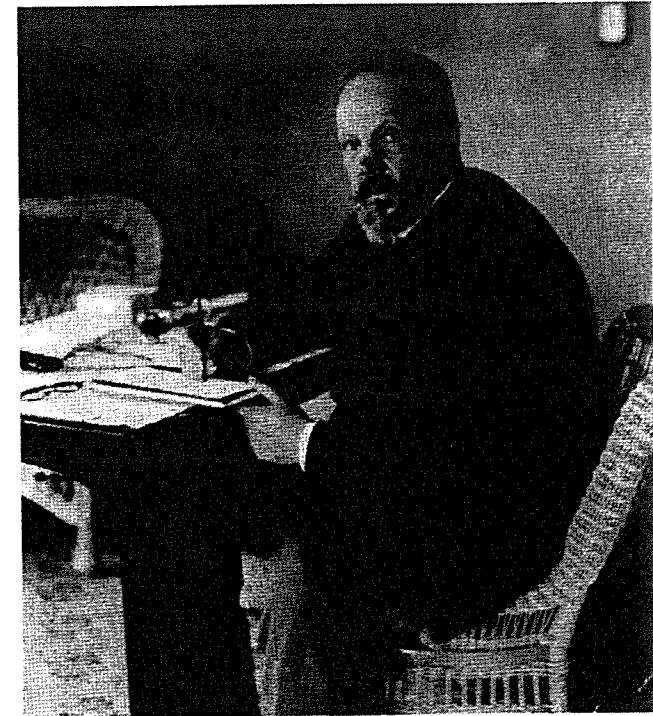
Koncem roku 1904 bylo z největší továrny v Petěrburgu propuštěno několik dělníků, členů Gaponovy organizace, a tisíce dělníků zahájily protestní stávkou. 7. ledna již bylo v této akci zapojeno 120 000 dělníků. Gapon, stále v těsném kontaktu se Svazem osvobození, se rozhodl držet krok s bankety liberálů a uspořádal procesí, které mělo carovi předat petici se stížnostmi. Tato petice, sepsaná s pomocí liberálních intelektuálů, žádala cara, aby svolal ústavodárné shromáždění a přistoupil i na ostatní požadavky Svazu osvobození.

Zmatené městské úřady procesí povolily s podmínkou, že se nepřiblíží k Zimnímu paláci (ze kterého car odjel předcházejícího dne do své rezidence na venkově). V neděli ráno 9. ledna se dělníci nesoucí ikony shromáždili v různých částech města a bez zásahu četnictva se vydali směrem do jeho středu. Dav byl klidný a připomínal náboženské procesí. Avšak demonstranti brzy narazili na ozbrojené jednotky blokující cestu k Zimnímu paláci. Při příkazu k rozchodu nebyly přední řady tlačené zezadu schopné ustoupit a ozbrojené jednotky zahájily palbu. Výsledkem bylo 200 mrtvých a 800 zraněných.

Proti tomuto masakru mírumilovné demonstrace se v zemi vzvedla vlna odporu. Organizace téměř všech politických proudů vládu odsoudily. Státisíce dělníků zahájily stávkou. Četnictvo společně s armádou brutálně potlačilo následné nepokoje, při kterých přišlo o život mnoho lidí.

Mikuláš, jenž v žádném případě nebyl rozhodný člověk, zaváhal. Pod vlivem liberálnějších poradců nejistě souhlasil s vytvořením poradního sboru „nejváženějších lidí“ volených národem. Dále přistoupil na to, aby lidé podávali „návrhy“, jak by se dal jejich život vylepšit. O rok dříve by možná tato opatření situaci zklidnila, nyní již nestačila. Liberálové povzbuzeni masovou podporou svého programu utvořili Svaz svazů, který spojoval sdružení různých profesí (právníky, lékaře, učitele a profesory, inženýry apod.) a požadoval odstranění samoděržaví a jeho nahrazení ústavním systémem. Jeho předseda, historik Pavel Miljukov, sehrál v pozdější době vedoucí úlohu v liberální straně.

Poslední ranou monarchistickým nadějím na udržení autokratických výsad bylo zničení námořnictva. Spojené síly baltské a černomořské flotily dostaly navzdory obsazení Port Arthuru Japonci příkaz k postupu směrem na Dálný východ. Japonské námořnictvo na ně čekalo v Cušimské úžině (Korejský průliv) mezi Koreou a jižním Japonskem. S výhodou dokonalejší strategie a rychlejších lodí poslali Japonci v květnu 1905 ruskou flotilu na mořské dno. Tím skončily i naděje zachránit danou situaci prostřednictvím války, jež se však změnila v katastrofu. Rusko využilo nabídky amerického prezidenta Theodora Roosevelta k vyjednávání a vyslalo Sergeje Witteho do Portsmouthu, aby jednal o mírové dohodě. Díky americké podpoře a Wittovým

Sergej Witte v Portsmouthu, léto 1905.

Pjotr Stolypin, 1909.

diplomatickým schopnostem vyšli Rusové z těchto jednání vcelku slušně.

Když se Witte vrátil domů, vše se již schylovalo k celonárodní stávce. Po katastrofě u Cušimy se Svaz svazů rozhodl pro generální politickou stávku, která by zastavila chod celé země a nenechávala by monarchii jinou možnost než vyhovět požadavkům stávkujících. Zorganizování stávky umožnilo rozhodnutí úřadů, které v srpnu 1905 vydaly překvapující prohlášení, že bude uvolněn dohled nad univerzitami. Toto rozhodnutí bylo očividně učiněno v naději na uklidnění studentstva v nadcházejícím školním roce. Dávalo fakultám právo volit rektory a studentům právo shromáždění, což bývalý přísný zákon o univerzitách z roku 1884 nedovoloval. Ještě neočekávanější bylo nové pravidlo, které ve snaze zabránit střetům se studenty zakazovalo četnictvu vstup do univerzitních prostor.

Radikálové, kteří až do tohoto okamžiku byli zastíněni liberály, těchto ústupků okamžitě využili. Pro nový akademický rok vypracovali strategii transformace univerzit ve střediska revoluční aktivity, v nichž se měla konat politická shromáždění za účasti dělníků z blízkých továren. Dělníci mladým intelektuálům nedůvěřovali a zprvopočátku na tyto záležitosti hleděli s podezřením. Ale protože zjistili, že jsou bráni s nebývalým respektem, brzy získali odvalu a začali se shromáždění zúčastňovat. Univerzity se staly arénami politické agitace a normální chod akademických činností se zastavil. Profesori a studenti, kteří by v přednáškách rádi pokračovali, se stali obětí pronásledování a zastrašování. Domněnka, že méně přísná pravidla studenty zklidní, se ukázala klamnou; ve skutečnosti získali nejradikálnější jednotlivci možnost pracovat pod rouškou zákona.

Koncem září vypukly ve středním Rusku další stávky. Začaly v moskevských tiskárnách, ke kterým se přidaly tiskárny v Petěrburgu. Jako další se k nim připojili zaměstnanci železnice. Důvodem stávky byl požadavek na zvýšení platů a otázka důchodů, tzn. požadavky ekonomického rázu; Svaz svazů však dohlédl na to, aby dělnické organizace zapojené do stávky nezapomínaly ani na politické cíle. Zastavení práce směřující ke generální stávce bylo koordinováno na jediném místě, kde bylo možné konat politické schůzky bez zásahu policie, tzn. na univerzitách. V posluchárnách, které

bývaly pro shromáždění používány čím dál tím častěji, se tísnilo studentů i nestudentů. 8. října odhlasoval Svaz svazů ustavení stávkových výborů po celé zemi jako přípravu na generální stávkou.

9. října navštívil Witte cara. S neobvyklým zanícením mu sdělil, že existují dvě alternativy: buď jmenovat vojenského diktátora, nebo učinit politické ústupky. Witte si plně uvědomoval, že s armádou vzdálenou tisíce kilometrů nepřipadala vojenská diktatura v úvahu. Toto řešení však carovi předložil, protože věděl, že mu bude mnohem víc vyhovovat.

Pro případ ústupků vypracoval Witte memorandum. Jeho obsah naznačuje, že Witte souhlasil s argumenty i programem Svazu osvobození. Ve svém prohlášení použil téměř doslovnou formulaci ze Struveho *Osvobození*: „*Heslo ‚svoboda‘ se musí stát heslem jednání vlády. Jiná možnost jak zachránit stát neexistuje.*“ Situace byla kritická. Rusko se ocitlo v nebezpečně radikálním rozpoložení a byly ohroženy samotné základy jeho státního zřízení.

„*Pokrok lidstva je nezadržitelný proces. Myšlenka lidské svobody zvítězí; pokud ne cestou reformy, pak cestou revoluce. V druhém případě však procti se z popela tisíců let zničených dějin. Ruský převrat, bezhlavý a bez slitování, s sebou všechno smete a obrátí to v prach. Jaké Rusko z tohoto nebývalého utrpení procti se, se vymyká veškeré lidské představivosti. Hruzy vzpoury možná překonají všechny hrůzy lidské historie. Je možné, že zahraniční intervence roztrhne zemi vpůli. Pokusy uvést ideály teoretického socialismu do praxe neuspějí, ale dojde k nim, o tom není pochyb. Rozvrátí rodinu, náboženská vyznání, majetková práva, podstatu zákonů.*“

Aby Witte tuto katastrofu odvrátil, navrhl splnit požadavky liberálů, čímž by docílil jejich oddělení od radikálů. Držte se liberálního hnutí, nabádal Mikuláš. Vyhlaste konstituční zřízení a svolte ke svolání zákonodárského parlamentu, zvoleného podle demokratických principů s právem jmenovat ministry. Dále navrhoval zlepšit postavení dělníků a etnických menšin a povolit v zemi svobodu slova, tisku a shromažďování.

Mikuláš vzal tyto návrhy v úvahu jako radu, s jejich uvedením v praxi však váhal – částečně z přesvědčení, že by znamenaly porušení jeho korunovační přísahy na zachování samodržaví, a částečně z obav, že by způsobily ještě větší zmátek.

Události však šly ke svému vrcholu; brzy na to již neměl v této záležitosti na vybranou. Druhý říjnový týden vstoupili zaměstnan-

ci nepostradatelných služeb do stávkou a chod Ruska se zastavil. 13. října se v Institutu technologie v Petěrburgu sešel stávkový výbor; o čtyři dny později převzal název Sovět zástupců dělníků. Zástupci dělníků se v něm sice nacházeli, ale vedení nové instituce, již byla v budoucnosti souzena důležitá úloha, bylo pevně v rukou radikální inteligence. Výkonný výbor sovětu tvořili intelektuálové vybraní socialistickými stranami. Tento postup posléze posloužil jako vzor, podle kterého se volil petrohradský sověť v roce 1917.

Mikuláš se nadále trápil a přemýšlel. Zeptal se generálního gubernátora Petěrburgu, zda by bylo možné nastolit pořádek bez velkého krveprolití. Generální gubernátor odpověděl negativně. Mikuláš vedl opakované konzultace s Wittem a ostatními poradci, mezi něž náležel i jeho bratranec, velkokníže Nikolaj Nikolajevič. Na carovu nabídku, aby se ujal úlohy diktátora, mu velkokníže odpověděl, že k nastolení vojenské diktatury prostě nejsou příhodné podmínky a dostatečné množství ozbrojených sil. Nikolaj Nikolajevič vyhrožoval sebevraždou, pokud car neudělí zemi politickou svobodu.

17. října předložil Witte carovi návrh manifestu. Jinými slovy vyjadřoval závěry, ke kterým dospěl předcházející měsíc kongres zemstev. Žádal záruky občanských práv a zřízení zákonodárského parlamentu (dumy), zvoleného na základě všeobecného hlasovacího práva. Ten večer podepsal Mikuláš dokument, tzv. říjnový manifest. V něm se zavázal:

„1. Udělit obyvatelstvu nezrušitelné základy občanské svobody, založené na principech opravdové nedotknutelnosti člověka, svobody svědomí, slova, shromažďování a sdružování;
2. v budoucnu rozšířit prostřednictvím nového zákonodárského procesu všeobecná občanská práva;
3. zavést nezrušitelné nařízení, že žádný zákon nebude uveden v platnost bez schválení státní dumou a že zástupci lidu budou mít právoplatnou možnost účastnit se dohledu nad zákonností práce výkonných orgánů vlády, kterou jsme jmenovali.“

Říjnový manifest znamenal konec autokracie v Rusku. Dříve než Mikuláš odešel toho dne spát, zapsal si do deníku: „*Po takovém dnu má člověk těžkou hlavu a neuspořádané myšlenky. Necht' nám Bůh pomáhá a Rusko utiší.*“

Na tomto místě musíme objasnit dva aspekty říjnového mani-

festu, protože jinak by nebylo možné značnou část desetiletého pokusu o konstituční zřízení plně pochopit.

Prvním je skutečnost, že říjnový manifest podepsal Mikuláš pod nátlakem, a tudíž se necítil morálně vázán ho dodržet. Zadruhé se tento dokument nezmiňoval o ústavě. Nebylo to pouhé přehlédnutí. Mikuláš si to slovo hnusil. Tímto opomenutím chtěl zachovat iluzi, že i po utvoření zastupitelského orgánu s legislativní mocí zůstává car i nadále autokratem. Jeho liberální poradci, včetně Witteho, jej ujistili, že to, na co přistoupil, může vzít kdykoliv zpět. Tento sebeklam (absurdní představa autokrata s omezenou mocí) byl v následujících letech příčinou nekonečných problémů.

Proklamace manifestu předčítaného v kostelích vedla k nadšeným demonstracím jásajících davů. Zapříčinila však i propuknutí krvavých pogromů na Židy a proti intelektuálům, kteří byli obviňováni z toho, že cara donutili, aby se vzdal svých autokratických výsad. Pogromy, které úřady sice nerozdmýchávaly, ale rovněž se jim ani nesnažily nějak zabránit, překvapivě vedly k podnícení rolníků zmocnit se soukromých pozemků. Protože podle své vlastní logiky si rolníci vydedukovali, že jelikož policie nechrání před násilím a rabováním Židy, schvaluje tím i pogromy rolníků vůči majitelům pozemků. Jejich cílem bylo „vykouřit“ soukromé vlastníky z venkova a donutit je k odprodeji půdy za minimální ceny. Mikuláš byl zděšen nadále trvajícím nepokojem a cítil se podveden svými poradci, kteří ho předtím ujistili, že vyhlášení ústavy zemi zklidní.

Poslední dějství revoluce roku 1905 se odehrálo v Moskvě. 6. prosince vyhlásil moskevský sovět, ve kterém měli rozhodující slovo bolševici, ozbrojené povstání, jehož cílem mělo být svržení carské vlády, svolání ústavodárného shromáždění a vyhlášení demokratické republiky. Taktiku skrývající se pod touto akcí, která se stala známá pod názvem „permanentní revoluce“, vyjádřil Alexandr Helphand (známý spíše pod pseudonymem Parvus), který sehrál důležitou úlohu ve vítězství bolševismu v roce 1917. Parvus tvrdil, že socialisté by neměli připustit, aby první fáze revoluce získala „buržoazní“ charakter, nýbrž se měli snažit, aby směřovala k další, socialistické fázi. Witte moskevskou vzpouru tvrdě potlačil, na což Parvus reagoval emigrací do Německa.

Po svém jmenování předsedou rady ministrů (toto postavení se rovnalo funkci předsedy vlády) učinil Witte několik pokusů prosa-

dit mezi členy kabinetu zastánce umírněných názorů, což se mu však nepodařilo, neboť liberálové a liberální konzervativci si kladli pro vstup do vlády nesplnitelné podmínky. Witte se domníval, že jejich neochota pramení z obav před atentátem. Nakonec byl nový kabinet sestaven výhradně z úředníků s určitou kariérou hodností. Witte na svou funkci rezignoval v dubnu 1906, protože cítil, že ztratil carovu důvěru.

Rok 1905 představoval vrchol ruského liberalismu – triumf programu, strategie a taktiky; socialisté hráli v těchto událostech podružnou úlohu. Vítězství liberálů však nemělo pevné základy. Jak události prokázaly, tvořili menšinu strany intelektuálové, kteří se zanedlouho ocitli ve smrtelné palbě konzervativců a radikálních extremistů.

Revoluce roku 1905 podstatně změnila ruské politické instituce, avšak politické názory neovlivnila. Monarchie nadále odmítala realizovat závazky říjnového manifestu a předstírala, že se vlastně nic nezměnilo. I když Mikuláš dal novému parlamentu moc vetovat zákony, nepovažoval ho za nic jiného než za poradní sbor. Mikuláše podporovaly pouliční davy, jež společně s dělníky dychtily potrestat viníky, kteří cara pokořili. Socialistická inteligence byla ovšem stále rozhodnější ve své snaze využít ústupků vlády a pokračovat k další, socialistické fázi revoluce. Zkušenosti z roku 1905 ji zradikalizovaly. Pouta držící pohromadě obrovské ruské impérium očividně ochabovala. Vláda z této skutečnosti vyvozovala nutnost vládnout autoritativněji, naopak pro radikály, a dokonce i pro mnoho liberálů nastalá situace signalizovala příležitost zasadit existujícímu režimu poslední úder z milosti. Nemůže nás proto překvapit, že vláda, stejně tak jako opozice, se na nový parlament nedívala jako na prostředek k dosažení kompromisů, nýbrž jako na zápasnický ring. Rozumné hlasy snažící se o spolupráci byly oběma stranami překříženy.

Nakonec Rusko nezískalo nic víc než čas k nadechnutí.